كورد و توركمان لە كەركووك ,
چارەسەر نموونەی برۆكسل یان بەرلین ؟

عەلی مەحمود محەمەد

بەشی پێنجەم

پاش ئەوەی بیری نەوتەكەی كەركوك تەقییەوە , بوركانی زێڕی ڕەشی باوەگوڕگوڕ , لە بەرواری 14ی ئۆكتۆبەری 1927 چوو بە قولایی ئاسمانا , بە بەرزایی 60 پێ لەسەروی ئەو بورجەی بۆ بیرەكە دروستكرابوو , بە ڕێژەی 92000 بەرمیل لە ڕۆژێكدا , هەواڵی ئەم بوركانی زێڕە بە جیهاندا بڵاو بوەوە , لەو ڕۆژەوە جێگەو ڕێگەی كەركوك چووە سەر , جەنگ لەسەر ناسنامەی شارەكە دەستی پێكرد , بوركانی نەوت , بوركانی ململانێ و كێشمەكێشی نەتەوەیی لەسەر كەركوك لە دایك بوو .

ئەم شارە بە درێژایی ئەم 8 دەیەیە , سەرباری گەشەی سروشتی شار , گۆڕانكارییە سیاسیەكان ڕۆڵی مەزنیان لەسەر گەشە كردن و گەورە بوونەوەی داناوە . لە هەر سەردەمێكدا , لەگەڵ باڵادەستی سیاسی هەر پارت و نەتەوەیەكدا , مۆركی خۆیان بەسەر ناوی گەڕەك شوێنە نوێكانی شارەوە داناوە .

لە سەردەمی عوسمانییەكاندا , بەهۆی باڵادەستی توركمانەكان لە كەركووك , گەڕەك و شوێنە تازە دروستكراوەكان و دەزگا كارگێڕییەكان , ناوی توركمانیان لێنراوە , خان خورما كراوە بە خورما خانی , منارە نەخشینە كراوە بە نەقشلی منارە , سەرقافڵە كراوە بە كاروانچی باشی , بڵاخ بكراوە بە بولاق .... , هەروەها ناوی ئاوچی و چقور و موسەڵا و شاترلوو لە گەڕەكە نوێكانی شار نراوە .

مزگەوتی نائب ئۆغلی كە دەكەوێتە جەرگەی ناوچە كوردنشینییەكانی كەركووكەوە , ناوێكی توركمانی بۆ داتاشراوە , تەنانەت گوندەكانیش ئەوانەی دانیشتووانەكەی هەموو كوردن , ناوی توركییان لێنراوە (سەقزلی , توركمان باخی , گۆگ تەپە , قەرەناو , ...) .

لە قۆناغی دوای داگیركردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە , بەهۆی كۆچی بە كۆمەڵی جوتیاران لە لادێوە بۆ شار , هەروەها تێكەڵ بوونی هەندێك گوند و ناوچەی كوردنشینی كەنار لەگەڵ شار , كوردەكان مۆركی خۆیان بە زۆر ناوچەو شوێنی تازە دروستكراوی كەركوكەوە نا , شۆڕجەو سەید سەروەر و ڕەحیماوە و تەپە و بڵاخ و بەرتەكیە و یادگار و سەرچنار و .... .

قۆناغی سێیەم قۆناغی تەعریب و تەرحیلە , حوریەو حەجاج و قادسییەی و جسر رابع و كرامە و .... .

كەواتە كەركوك لە سەرەتاوە وەك شارێكی كۆسمۆپۆلیتی فرە نەتەوەیی دەرنەكەوتووە , دانیشتووانەكەی هەموو مافی هاوولاتی بوونی یەكسانییان هەبێت , كێشمەكێش و ململانێ لە نێوان نەتەوە جیاجیاكانی دانیشتوی هەبووە , لەسەر ناسنامەی نیشتمانی و نەتەوایەتی شارەكە .

له سەردەمی بەعسدا , کەرکووك بووە شوێنی کۆنترۆڵکردنی مرۆڤەکان , کۆنترۆڵ کردنەکە بە ئەندازەیەك بوو , گەیشتە ئاستی گۆڕینی ناسنامەی نەتەوەیی تاکەکانی . مرۆڤەکان لە ژێر پشکنینی بەردەوامدا بوون , ئەمەش وای کرد جگە لە تەعریب , خەڵکێکی زۆر بۆ ڕزگار بوون لەو جەهەنەمە , دەربازبوون لە کۆنترۆڵکردن , ئارەزومەندانە شاریان بەجێ هێشت , یاخود ناسنامەی نەتەوایەتی خۆیان گۆڕی بۆ عەرەب .

لە کەرکووکدا هەرچەندە نەتەوەی جیاجیا دەژێن , لێ بەهۆی ململانێی نەتەوەیی لەسەر باڵادەستی لەم شارە , بۆ کۆنترۆڵکردنی , وای کردووە ئەم نەتەوانە وەك گروپی جیا جیا دەربکەون , بەرامبەر لە یەکتری بگرن و بکەونە دژایەتی یەکتری , ئەمەش وای کرد , سەرجەم شوناسە نەتەوەییەکان تێکەڵ بە یەکتر نەبن , لەناو کەرکووکی بووندا نەتوێنەوە . کاتێك کەرکووك دەبێتە سومبڵی نەتەوەیی بۆ هەریەکێك لەو نەتەوانە , شورایەك لە بەردەم تێکەڵ بوونی ئەو شوناسە جیاجیایانە لەگەڵ خۆیدا دروست دەکات , چونکە نەتەوەکانی دیکەش هەمان داواکاری ئەویان هەیە , بە گشت کەمتر لە شارەکە ڕازی نابن . بوون بە سومبلی نەتەوەیی , وا دەکات بەردەوام ململانی لەسەر دەسەڵاتدارییەتی توندتر بێتەوە , سومبلەکە هەموو کات لەبەردەم بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان ئامادەیی هەیە , پانتایی زەین و بیرکردنەوەیانی کۆنترۆڵ کردووە , لێرەوەیە دابڕانە نەتەوەییە یەکجارەکیەکان دروست دەبێت , کۆمەڵگا لەسەر بنچینەی گروپی نەتەوەیی جەمسەربەندی دەبێت .

کەرکووك بووە بە شاری ململانێ نەتەوەییەکان , هەر نەتەوەیەکی دانیشتووی شار , لە گروپێکدا خۆیان ڕێکخست بەرامبەر ئەوانەی دیکە , هەموو ململانێ نێوخۆییەکان خۆیانیان خستۆتە لاوە , لە جیاتی ئەوەی چین و توێژە جیاجیاکان , بە گوێرەی بەرژەوەندییە چینایەتییەکانیان خۆیان ڕێك بخەن , کەچی کێشەی ناوخۆیانەی خۆیان لە بەرامبەر هەڕەشەو مەترسی دەرەوە خستۆتە لاوە , لە گروپی نەتەوەییدا خۆیان ڕێکخستووە بەرامبەر بە نەتەوەکانی دیکە . لە پاڵییوە کەوتنە تەقدیس کردنی ئەفسانە نەتەوەییەکان , کە شارەکەیان بە شەرەف و ویژدانی نەتەوەکەیان دەزانێت , لێرەدا دەبینین هەموو کوردەکان جیاوازی سیاسی و چینایەتی و کۆمەڵایەتی ناوخۆی خۆیان دەخەنە لاوە , یوکدەگرن بەرامبەر بە دەرەوە , , نەتەوەکان دیکەش بە هەمان شێوە , وەك یەك ڕێکخستن مامەڵە دەکەن بەرامبەر بە دەرەوەی خۆیان , کورد بوون و تورکمان بوون و عەرەب بوون و ئاشوری بوون دەبێتە ناسنامەی دانیشتووانی ئەم شارە , ئەمەش گەورەترین تێسرەواندنە دەکەوێت لە فراوانکردنی عەقڵ و بیرکردنەوەی تاکی ئەم شارە و هوشیاری سیاسی و چینایەتی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی .

ئەگەر شار دایك و دایانگای ناسیۆنالیزم بێت , ئەوا کەرکووك سەرباری ئەم پێناسەیە , شاری گەشەدان بە ناسیۆنالیزمە . ئەم شارە بەردەوامی بە تەمەنی لا وێتی ناسیۆنالیزم دەدات , وا دەکات هەردەم ناسیۆنالیزم بە گەنجی لەم شارەدا بمێنێتەوە و پیر نەبێت , ئەو ڕەنگە ناشرینە پیشان نەدات کە لە وڵاتە پێشکەوتووەکان هەیەتی , ئەگەر دادپەروەری لە وڵاتانی دیکەدا ناسیۆنالیزم لە لافاوی خۆیدا ببات , ئەوا لە کەرکووکدا نەتەوەکان هەموو بەها مرۆڤایەتییەکانیان لەڕقی نەتەوەییدا شاردۆتەوە , ئەوەی بیری لێ نەکەنەوە دادپەروەری ناوخۆی گروپی نەتەوەیە , نەك تەنها ئەوەندە بەڵکە کەرکووك بۆتە شاری پیرۆزیی ناسیۆنالیستە جیاجیاکانی دەرەوەی ئەم شارەش , تاکو ڕادەی پەرستن بەرزکراوەتەوە ,

تەنانەت ئەوانەی دانیشتووی شارەکە نین و ئاگایان لە بارودۆخی شارەکە و پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی شارەکە نییە , دروشمەکانیان زۆر توندڕەوانەترە, ئەمانەن ئاگری شەڕی نەگریسی نەتەوەیی جۆشە دەن لەم شارە , هەموو نەتەوەکانی دەرەوەی نەتەوەی خۆیان بە میوان لە کەرکووکدا دەزانن .

لە سەردەمی نوێدا , ئەگەر شار زەمینەی سەرهەڵدان و گەشەی بیری گلۆباڵ بێت , ئەوە گلۆباڵە ئەو دابڕانە نەتەوەییە تەسکبینانەی نەتەوە جیاجیاکان , لە بەرامبەر یەکتردا دەسڕێتەوە , وەلێ لە کەرکوک بە تەواوەتی ئەمە پێچەوانە دەکەوێتەوە . لە جیاتی ئەوەی شار گەشە بدات بە بەها گلۆباڵییەکان و بەزاندنی سنوری نەتەوەیی و تەنانەت نیشتمانیش , کەچی دەبینین لەم شارەدا , شوناسی نەتەوەیی پەرگیر گەشە دەکات , شار دابەش دەکات بەسەر چەند هەرێمێکی نەتەوەیی دابڕاو لە یەکتر , بەرلینێك لە خەیاڵدا دروست دەکات , بێ ئەوەی شوراکەی ڕابگەیەنرێت , شوراکەی قەڵایەکە لە قینی نەتەوەیی دژ بە نەتەوەکانی دی , خەون بە داگیرکردن و دەرکردن و کۆنترۆڵ کردنەوە دەبینێت , لەگەڵ کێشمە کێشەکەدا , قلیشی نێوان نەتەوەکان بەرین دەبێتەوە , تاکو دەگاتە ترۆپکی خۆی کە کەرت بوون و جیابونەوەیە , بەم شێوەیە گلۆباڵبوون و تێکەڵ بوون و نزیك بونەوەوە لە یەکتر پاشەکشە دەکات .

شار لە ناسنامەی هاووڵاتی بونەوە , دەبێتە شاری نەتەوە دژ بە یەکەکان و کەرتە سەنگەر گرتوەکان لە یەکتر , لە شاری لێبوردەیی و کۆسمۆپۆلیتییەوە , دەبێت کەرتە نەتەوەییە دژەکان بە یەکتر , چ تورکمان و عارەبێك لەڕەحیماوەو ئازادی دەتوانێت باس لە ماف هاووڵاتی بوون بکات , لە بەرامبەریشدا کورد بوون بەسە بۆ سەر لێکردنەوەی کەسێك لە عروبە و دۆمیز , ئەمەیە شەڕی بۆگەن .

کەرکووك و تورکمانی زمانی چینە داراکان و بازاڕ و دەسەڵات

زمانی تورکمانی تاکو ئەمڕۆکە زاڵە بەسەر بازاڕ و بەشی زۆری کارگێڕییە گرنگەکانی ناو شار , هەرچەندە ئێستا زۆر لە ڕەونەقی خۆی لە دەست داوە , هیچکە زمانی چینە داراکانی کۆمەڵ نییە لە شاردا , , لە قۆناغی پێگەین و کامڵ بوونی بیری ناسیۆنالیستی و چەپگەرا , زمانی چینی باڵاش هەرەس دەهێنێت ,((بە داخەوا ڕۆشنبیرە چەپەکان زمانی ئایدۆلۆجیای زاڵیان هێنایە ئاراوە , بەڵام لە مەودایەکی تەسک)). ئەم باڵادەستی زمانی تورکمانییە , بەهۆی سیاسەتی بە بە عوسمانیکردنی کارگێڕی و کۆنترۆڵکردنی شادەمارەکانی ئابورییەوە بوو لە لایەن تورکمانەکانەوە , کە دەسەڵاتی عوسمانی هەموو ئاسانکارییەکیان بۆیان کردبوو بۆ ئەو باڵادەستییە , بە بەخشینی ئیمتیازات پێیان .

کەرکووکی شارە قەڵا , لە ڕابردوودا زیاتر ڕۆڵی سەربازی دەگێڕا لە ناوچەکە , بۆیە بەشی زۆری دانیشتووانی شار لە سەربازان و کارمەندانی دەوڵەتی ناوەندی پێك دەهاتن , ئەوانەش ئەو تورکانە بوون , دەوڵەتی ناوەندی بە مەئمورییەت دەیانیان نارد بۆ شارەکە , بۆ پڕکردنەوەی دەزگا کارگێڕییەکانی شار . دەوڵەت هەوڵی دەدا لەو شوێنانە تورکەکان کەمایەتی نەبن , تاکو نەکەونە بەر هێرشی خەڵکی ناوچەکەو سوپای هێرش بەری دەرەوە, بە تایبەت لە سەدەی 17 بە دواوە , ململانێ توند بوو لەسەر کەرکووك و

دەوروبەری , لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی , شار چەندین جار ئەم دەست و ئەودەستیکرد , بۆیە دەسەڵاتی ئاستانە لە ڕووی سەربازییەوە گرنگی زیاتری پێداو بەهێزیکرد , خەڵك و سەربازە تورکە سونییەکان زیاتر بەرگرییان دەکرد لە بەرامبەر هێرشی دەرەوە , بۆیە جێگای متمانەی زیاتر بوون بۆ ئاستانە . دیارە ئەم ئەزموونەیان لە ڕابردووەوە بۆ مابووەوە ((لەبەر ئەوەی لەسەردەمی خەلیفەکانی ڕاشدەین , عەرەبەکان جەنگاوەر بوون , قەدەغە بوو لە شارە کۆنەکان وەك مەدایەن و ئەسکەندەرییە نیشتەجێ بن , داوا کرا لە ناوچە دابڕاوەکان لە شار و لادێکان نیشتەجێ بن , تاکو نەبنە کەمایەتی , نەوەك بکەونە بەر هێرشی دانیشتوانە ڕەسەنەکە **(جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي -2002 –عمان-در الصفاء-ص23)**.

ئەم سیاسەتە بە ڕادەیەکی زۆر بۆ کەرکووکیش ڕاستە, دەوڵەت هەوڵی دەدا هێزە جێ متمانەکانی خۆیان , لە شاردا نیشتەجێ بکات تاکو ببن بە زۆربە لە قەڵا , بۆ ئەوەی ئەگەری دەست تێکەڵکردن و کودەتا نەمێنێت .

تورکمانەکان لە زووەکەوە ئیمتیازاتی تایبەتییان هەبوو لە شاری کەرکووك , بۆ نموونە لە ساڵی **1639**ەوە دەرکردنی نەوتی کەرکووك بەخشرا بە نەوتچییەکان ((بە گوێرەی فرمانێکی کۆن دەرکردنی نەوتی کەرکوك درا بە خێزانی نەوتچی **((المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص25).**

پاش لاواز بوونی دەسەڵاتی خەلافەت , کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات لە لایەن ئیتحاد و تەرەقیی ناسیۆنالیستییەوە , زیاتر خەلافەت بەرەو تورکی بوون چوو , ئیمتیازاتی تورکمانەکانی کەرکووکیش پاش بەدەسەڵات گەیشتنییان چووە سەر , پێگەیان بەهێزتر بوو لە شارەکە ((ئۆرستۆکراتییەتی تورکمانی , بە تایبەت لە ناو کەرکوك دا , سەری هەڵ دا . لە نفوزی سیاسی و ئابوری و ڕۆشنبیری گەورە بەهرەمەند بو . وە بەهۆی شۆڕشی **1908**ی ئیتحادییەکانەوەو , گواستنەوەی دەسەڵات بۆیان , نفوزی ئەمان لە ناو کەرکوك دا باشتر چەسپی((پێشهات ژمارو **9** ئاداری **2005** ل**88**–تورکمان لە کوردستان و عێراق –د.کەماڵ مەزهەر– وەرگێڕانی مەحمود ڕەزا) .

باڵادەستی تورکمانەکان لە ناو شاری کەرکوك , لە بوارەکانی کارگێڕی و بازاڕ و پەروەردە و خوێندن ((سیاسەت و ئابوری و فەرهەنگ)) , بە تێپەڕ بوونی کات وایکرد زمانی تورکمانی ببێت بە زمانی ڕۆشنبیری , ئابوری ,بەڕێوەبەرایەتی لە ناو شار . سیاسەتی بە تورکی کرنی دەسەڵاتی عوسمانی , پێش بە دەسەڵات گەیشتنی ئیتحاد و تەرەقی , ڕۆڵی باڵای بەخشی بە بەهێزکردنی زمانی تورکی لە کەرکووك , ئەم هەنگاوە دەسەڵاتی ئاغاکانی لە شارەکە کەمکردەوە((کورد بوون)) , لە بەرامبەردا تورکمانی بەهێزکرد لە شارەك . ئەم هەنگاوە ڕۆڵی کەمتر نەبوو لە هەنگاوەکانی دواتری ئیتحاد و تەرەقی .

لە کاتێکدا زمانی تورکمانی دەبێتە زمانی خوێندن و کارگێڕی و بازاڕ لە کەرکوك , واتا زمانی خوێندەواران و بازرگانان و سەربازانی پلەو پایەی بەرز و دەسەڵاتدارانی شار , لە گەڵیدا دەبێتە زمانی چینە داراکانی هەموو شار . تەنانەت هەژارانی نەتەوەکانی دیکەی شار , بۆ ئەوەی جیاکاری نەکرێت لە گەڵیان , لەگەڵ خەڵکی دیکەی شارەکە , بە ناچاری بە زمانی تورکی قسە دەکەن , بۆ ئەوەی لە

ئیمتیازاتی هاوولاتی بوون بێبەری نەبن , لەم قۆناغەدا هاودینی جێگە بۆ هاوزمانی لە شار چۆڵ دەكات , بۆیە دەبینین زۆر كورد و عەرەب و كلدان زمانی دایكی خۆیان دەگۆڕن بۆ توركمانی , بەمەش توركمانی دەبێتە زمانی مۆدەی شار و چینە باڵاكانی كەركوك , نەك تەنها لە بازاڕ , بەڵكە زمانی توركمانی دزە دەكاتە ئەودیوو دیواری حەوشەكانیشەوە , خێزانەكان بە گەورەو بچوكەوە زمانی نەتەوایەتییان دەگۆڕن , نموونەی لەم چەشنە زۆرە لە ناو گەلانی دیكەی جیهان , ئەرستۆكراتەكانی ڕووس و مسر بە فەرەنسی دەئاخفتن , بەمەش خۆیان لە تەواوی گەل جیاكردەوە ((خانەدانەكانی ئینگلیز و ڕوسیا بە زمانی فەرەنسی دەدوان , بە گوێرەی گوزاریشی جۆن ڕێد لە بارودۆخی شۆڕشی ئۆكتۆبەر هەركەسێك بە زمانی فەرەنسی بدوایا كرێكارانی شۆڕشگێڕ دەانگرت و ڕەوانەی دادگای شۆڕشیان دەكرد , چونكە ئاخاوتنی فەرەنسی دەربڕی ئەوە بوو ئەو كەسە سەر بە چینە باڵاكانی كۆمەڵگای ڕووسییە (كورتە باسێكی هەمە لایەنە لەسەر زمان – عەلی مەحمود محەمەد – ل35) .

((بە ئەگەری زۆر ئەم دیفاكتە پاڵی بە ئەدمۆنزی نوسەری كتێبی (كورد و تورك و عەرەب)ەوە ناوە كە , لە كتێبەكەی دا دەستەواژەی توركمان بۆ ئەوانە بەكاربهێنێ كە , لە گوند و شارەكاندا زۆرینەی دانیشتوان پێك ئەهێنن و بە توركمانی قسە ئەكەن , وە تورك یش , بۆ ئەندامانی ئەو خێزانە ئەرستۆكریاتییانەی , پاشماوەی فەرمانبەر و سەربازییە عوسمانییەكان بون و بە توركی عوسمانی قسەیان ئەكرد . هەروەها بۆ ئەوانەشی كە, لە ناو شاری كەركوك دا ببونە تورك (پێشهات ژمارو 9 ئاداری 2005 ل86–توركمان لە كوردستان و عێراق –د.كەماڵ مەزهەر– وەرگێڕانی مەحمود ڕەزا) .

گۆڕینی زمان خێزان و بنەماڵەی تێپەڕاندووە , تەنانەت جاری وا هەبوو , هەندێك عەشیرەت بە كۆمەڵ ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان گۆڕیووە و بوونە بە توركمان ((ژمارەیەك بنەماڵەی كوردی , یان بەشێك لێیان , ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان گۆڕی بۆ توركمان لەوانە : بنەماڵەی یاقوبییەكان (ئال یاقوب زادە)ی ناسراو , كە لە بنەچەدا سەر بە عەشیرەتی زەنگەنەی كوردییە((پێشهات ژمارو 9 ئاداری 2005 ل89–توركمان لە كوردستان و عێراق –د.كەماڵ مەزهەر– وەرگێڕانی مەحمود ڕەزا) .

د.جەماڵ ڕەشید كۆمەڵێك هۆكار دیاریدەكات , كە ڕۆڵییان هەبووە لە گۆڕینی ناسنامەی نەتەوایەتی لە كوردییەوە بۆ توركمان :

((لە واقیعدا بە توركمانیكردنی كورد لەناو شاری كەركوك لەبەر چەندین هۆ بووە لەوانە :

1– لەژێر كارتێكردنی دەسەڵاتی سەربازی و سیاسی و كارگێڕی و ڕۆشنبیری توركی لە شارەكەدا هەر لەسەدەی شانزەهەمی زایینییەوە.

2– سەرهەڵدانی چینێكی سەرمایەداری لە نێوان موڵكدارە توركمانەكاندا لە ئەنجامی سوود وەرگرتن لە سامانی ئاژەڵی و كشت و كاڵی لادێیە كوردەكان لەناو بازاڕەكانی شار و قەبوڵكردنی چینی ڕەش و ڕووتی كورد لە بەرژەوەندی ئەوان بە ئارەزووی خۆیان .

3- زاڵبونی تورکی وەك زمانی چینی ئەرستۆراتی بەسەر زمانی بازاڕی ناوخۆ لەسەردەمی عوسمانییەوە.

4- هەوڵدانی چەند خێزانێکی کوردی-سوننی که لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتەوە بە داوەتی هاتون و ملکەچی دەوڵەتی عوسمانیین بۆ ئەوەی بتوانن دوای دروستبمە وەربگرن .

5- لە ڕێگەی تێکەڵ بوونی کۆمەڵایەتی و ژنهێنان.

ترسان لە گەڕانەوە بۆ حوکمی تورکی لە ڕیچگەی داواکردنی ویلایەتی مووسڵ لە لایەن تورکیاوە (سەنتەری برایەتی – ژمارە220-2001جەمال ڕەشید - ل65).

زمانی کارگێڕی و خوێندن , لە سەردەمی عوسمانییەکان , لە شاری کەرکوك , زمانی تورکی بوو , تورکی بوونی زمانی خوێندن و کارگێڕییهاندەر بوو بۆ برەودان بە زمانی تورکی لەناو خەڵك , بە تایبەتیش پاش ئەوەی بووە زمانی مۆدەی چینە باڵاکانی کۆمەڵ ((زمانی تورکی لەبەر ئەوەی زمانی دەسەڵات و خوێندن بو , بەشێوەیەکی فراوان لە کەرکوك و دەوروبەریا بڵاو بوەوە((پێشهات ژمارو 9 ئاداری 2005 ل89- تورکمان لە کوردستان و عێراق -د.کەماڵ مەزهەر- وەرگێڕانی مەحمود ڕەزا) .

گۆڕینی ناسنامەی نەتەوایەتی بۆ تورکمان , تاکو ساڵانی پەنجاکان بەردەوام بوو لە کەرکووکدا , سەیری ئەم نموونەیەی خوارەوە بکەن , کە لە قوتابخانەی ئیمام قاسم ڕوویداوە لە سییەکانی سەدەی ڕابردوو , بەوەی قوتابییەکی کورد , خۆی بە تورکمان نوسیووە :

((یەکێك لەوانەی بەتورك نوسراون کابرایەك بوو بە ناوی عەلی یادگار ناوی لە جێیەك بە تورك نوسراوەو دواتر لە جێیەکی تردا بە کورد , دوای گەڕانیش بۆم دەرکەوت کە کوردەو خەڵکی گەڕەکی زێویە بووەو ئەو کۆڵانەی کە ناوی یادگارە و لە نێو جەرگەی ئیمام قاسمدایە موڵکی ئەوان بووەو بۆیە بەناوی ئەویشەوە نا نراوە یادگار ((قوتابخانەی ئیمام قاسمی سەرەتایی ئیمام قاسم 1- 10 - 1934 - گۆران فەتحی - کوردستانی نوێ - ژمارە 3244 - 18-4-) .

ئەوە نەبوو زمانی تورکی تەنها زمانی دەوڵەمەندان و بازاڕ و ڕۆشنبیری خوێندەوارە کوردەکان بووبێت , بەڵکە بووە زمانی نەتەوەو ئاینەکانی دیکەش ((مەزارەکەی ئیمامی زەینولعابدین کوڕی عەلی کوڕی حوسێن کوڕی عەلی , کە تەلارێکی سێ گومەزە , لەسەر گردێکی شوێنەواریی بەرز , لە حەوت کم باکوری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی داقوق , لە ناوەڕاستی گوندێك دا کە , بە ناوییەوەیە , دروستکراوە , زۆربەی دانیشتوانەکەی عەرەبن , بەڵام زمانی باوی ئاخاوتنیان تورکییە((پێشهات ژمارو 9 ئاداری 2005 ل90-تورکمان لە کوردستان و عێراق -د.کەماڵ مەزهەر- وەرگێڕانی مەحمو ڕەزا) .

((فەلەکانی کەرکوك کە دەوری 350 خێزان ئەبون , بە تورکی ئەپەیڤین و بە پیتی سریانی ئەیاننوسی (پێشهات ژمارو 9 ئاداری 2005 ل90-تورکمان لە کوردستان و عێراق -د.کەماڵ مەزهەر- وەرگێڕانی مەحمود ڕەزا) .

دەسەڵاتی عوسمانی , نەك تەنها زمانی نەتەوەیی خۆیان بەسەر کارگێڕیدا داسەپاند , بگرە جیاکاری مەزهەبیشیان دەکرد لە بەرامبەر مەزهەب و ئاینەکانی دیکەی کۆمەڵ , بەهۆی ململانێی عوسمانییەکان

لەگەڵ سەفەوییە شیعەکاندا , , بۆیە هاوزمانە تورکمانە شیعەکانیشییان پەراوێز کرد ((تورکمانە سونییەکان باڵادەست بوون بەسەر بازاڕ و بازرگانی لەناو شاری کەرکوک (**منطقة كركوك –محاولات تغيير واقعهاالقومي-د.نوري طالباني-لندن1995-ص29).**

بەهۆی ئەوەوەی تورکمانی بوون و سونی بوون , هۆکار بوو بۆ بەدەست هێنانی زۆر ئیمتیازات لە شاری کەرکووکدا , بەهۆی ئەوەوەی هوشیاری نەتەوەیی لەناو خەڵکدا گەشەی نەکردبوو , بۆیە ناسنامەی نەتەوایەتی گۆڕین سانا و ئاسایی بوو لەو سەردەمە , بگرە کورد زۆر تورکمانی توندڕەویشییان بەرهەم هێنا ((هەروەها تورکمانەکان زۆربەی پلە کارگێرییە باڵاکان ناو کەرکوک بە دەستیانەوە بوو, زۆر خانەوادەی کوردی ناسنامەی نەتەوایەتیان گۆڕیوە بۆ تورکمان تا فەرمانبەریان دەست کەوێت یان لە بازاڕدا ڕۆڵ بگێڕن ((**منطقة كركوك –محاولات تغيير واقعهاالقومي-د.نوري طالباني-لندن1995-ص29).**

بەهۆی ئەوەوەی زمانی تورکی بە درێژایی چەندین سەدە زمانی ڕۆشنبیری و کارگێری بوو لە کەرکووکدا , بۆیە ئینگلیزەکان لە دوای داگیرکردنی عێراق , زمانی تورکمانییان لە سەرەتادا وەك زمانی کارگێری و ڕۆشنبیری هێشتەوە لە کەرکووك ((ئیدارەی داگیرکەری بەریتانیا بڕیاری داو دواتر حکومەتە یەك لە دوای یەکەکان عێراق بڕیاری دا زمانی تورکی وەکو زمانی خوێندن و کارگێڕی لە کەرکوك بمێنێتەوە تاوەکو کۆتایی بیستەکان (کەرکوك ژ**9**–سیاسەتی گۆڕینی واقیعی نەتەوەیی کەرکوك لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ– د.نوری تاڵەبانی ل**8**).

ئەو تورکانەی لەسەر خاکی عێراق نیشتەجێ ببون , بەهۆی ئەو یاسایەی لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە دەرچوو , هەموو کرانە عێراقی , ژمارەیەك خەڵکیش بەهۆی شیعە بوونییانەوە ئەو مافەیان لە دەست دا , چونکە دەسەڵاتی عوسمانی ماف مانەوەی هەمیشەیی و ناسنامەی عوسمانی نەدابوو پێیان , بەهۆی شیعە بوونییانەوە ((ساڵی **1921** یاسای نوێ بۆ ڕەگەزنامە دەرچوو , بە گوێرەی ئەو بڕیارە کەسێك دەبێتە عێراقی ڕەگەزنامەی عوسمانی هەبوبێت , یان ماف مانەوەی هەمیشەیی هەبووبێت لەسەر خاکی عێراق (**الثقافة الجديدة –عدد270 - الجنسية العراقية منذ العشرينات-هادي الحسني-ص59**).

زمانی تورکمانی تاکو ساڵی **1930**ز , بە تاکە زمانی خوێندن مایەوە لە شاری کەرکووك , لە دوای ئەو مێژووەوە , ڕۆڵەکان گۆڕانکاری پێکرا , ناسیۆنالستە عەرەبەکان , زمانی تورکمانیان وەك زمانی خوێندن قەدەغەکرد , ئەمە سەرەتایەك بوو بۆ لاوازکردنی ڕۆڵی تورکمان لە کەرکووك , لەسەرچاوەوە کانییەکەیان وشککردەوە , لێرەوە قۆناغی پاشەکشە دەستی پێکرد ((خوێندن بەزمانی تورکمانی تاوەکو ساڵی **1930–1931** لە کەرکوکدا بەردەوامبوو و لەساڵی **1937** داو لە سەردەمی وزارەتی (یاسین هاشمی) دا زمانی تورکمانی قەدەغەکرا (سەنتەری برایەتی –ژمارە **20** – هاوینی **2001**– کەرکوك : وەلید شەریکە–ل**174**).

کورد لە شاری کەرکووك , بەهۆی نەخوێندەواری و هەژاری و ستەمی نەتەوەییەوە , ڕۆڵی لاواز بوو لە شارەکە , بە پەراوێز کرابوون . هەرچەندە کەسایەتییە بەهێزەکانی کورد, وەك سەید ئەحمەدی خانەقا و شێخانی تاڵەبانی , هەندێك هەیبەتیان بۆ کورد لە ناو شارەکە گەڕاندەوە .

لە ناوەڕاستی بیستەکان بەدواوە , ئەستێرەی شانسی کورد لە شاری کەرکووک لە هەڵاتندا بوو , بەوەی نەوەکانی هەلیان بۆ ڕەخسا بۆ یەکەمجار لە مێژووی خۆیان لە شارەکە بە زمانی دایك بخوێنن , خوێندن بە زمانی دایك هەنگاوێك بوو بۆ ڕێگە گرتن لە پاکتاوی نەتەوەیی و کۆتایی هێنان بە لاوازی زمان , داگیرکردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە هۆکارێك بوو بۆ بەدەست هێنانی ئەم دەستکەوتە مێژوییە ((لە بەرواری **2-3-1924** بڕیار درا هەموو پەرتوکی قوتابخانەکان کوردستان بکرێن بە زمانی کوردی . عەبدواڵلە عەزیز و سەعید کابان کردیان بە کوردی (**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

سەربارى وەرگێڕانی پەرتوکی قوتابخانە بۆ سەر زمانی کوردی , فەرمانگەی پەروەردەی کوردیش لە کەرکوك دامەزرا ((هاوکات فەرمانگەی پەروەردەی کوردیش لە کەرکوك دامەزرێنرا , کە سەرپەرشتی قوتابخانە کوردییەکانی دەکرد لە شارەکانی – سلێمانی – هەولێر – کەرکوك – قەزاکانی موسڵ (**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

((یاسای زمانی ناوەخۆیی ژمارە **74**ی ساڵی **1931** , کە لە الوقائع العراقيەی ژمارە **989** ی حوزەیرانی ساڵی **1931** بڵاوکراوەتەوە , لەگەڵ ناتەواوییەکە شیدا دانی بە بەکارهێنانی زمانی کوردی لە دادگا و خوێندن , لە کەرکوکدا ناوە –سەنتەری برایەتی – ژمارە **20** هاوینی **2001**– ل **226** –کێشەی بە عەرەبکردنی کەرکوك لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ –د. ڕەفیق شوانی)) .

ئەم پاشەکشەیەی زمانی تورکمانی لە بواری پەروەردەو زمانی فەرمی کارگێڕی , هەرچەندە ڕۆڵی زمانی تورکمانیان لاوازکرد لە شارەکە و پاشەکشەیان پێیکرد وەك تاکە زمانی زاڵ , بەوەی ڕێگە بۆ چەند زمانی کرایەوە لە شارەکە , لێ بە شێوەی گشتی زمانی تورکمانی باڵادەستی لە بواری بازاڕ و کارگێڕی , تاکو دوای پەنجاکان هەروا مایەوە , دووەم تێسرەواندن لە باڵادەستی زمانی تورکمانی لە شاری کەرکوك , شۆڕشی **58** لێی دا ((کارمەندە گەورەکان بە تورکی قسەیان دەکرد ((**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص41).**

هەر لە دوای دەرهێنانی نەوت لە شاری کەرکووك , جیاکاری نەتەوەیی کرا لە دامەزراندنی فەرمانبەران لە بواری پیشەسازی نەوت , لەناو هەموو نەتەوەکانی کەرکوك , کورد لە هەموویان زیاتر بە پەراوێزکرا و بەشی خورا . پاکتاوی ڕەگەزی لەگەڵ دەرهێنانی نەوت لە شاری کەرکوك دەستی پێ کرد , بە جیاوازی کردن لە نێوان نەتەوەکان لە دامەزراندنیان لە کۆمپانییای نەوت , کرێکارانی کورد زۆر بە کەمی دامەزرێنران , لە چاو ڕێژەی کورد لە لیواکە . عەرەب و کریستانیان لە ناوچەکانی دیکەی عێراقەوە هێنا و دایانییان مەزراند , لە پاڵ تورکمان و هیندییەکان ((کۆمپانیای نەوتی عێراق (ئای –سی– پی) مافی دەرهێنانی نەتی ناوچەی کەرکوکی وەرگرتبوو , ژمارەیەك زۆری لە عەرەب و نەتەوەکانی دیکە لە دەرەوەی ناوچەی کەرکوك هێنابوو و دایمەزراندبوون و لە ناوچەیەك کە پێی دەگوترێت (عەرەفە) یان کەرکوکی نوێ بە سەدان خانووی بۆ دروستکردبوون و زۆربەی نیشتەجێیەکان لە خانوانەش ئاشوری و ئەرمەن و عەرەب و تورکمان بوون –سەنتری برایەتی – ژمارە **20** هاوینی **2001** – کاریگەرینەوتی کەرکووك...... د.ئازاد نەقشبەندی – ل **27**).

ئەم جیاوازییکارییە لە دامەزراندن لە کۆمپانیای نەوتی کەرکووك , تاکو ساڵی **1958** بەردەوام بوو , لەو ساڵەدا بەهۆی هاتنی داود جەنابی ئەفسەری پایە بڵندی چەپگەرا , لایەنگری لە کورد دەکرد , ڕۆڵی کورد لە شارەکە بەرزبوەوە . لە دوای شۆڕشی **1958** ەوە ژمارەی کرێکارانی کورد لە کۆمپانییای نەوتی کەرکووك دەچێتە سەر ((ساڵی **1958**کۆی کرێکارانی نەوتی کەرکووك **2230** کرێکار بوو , لە ساڵی **1960** بوو بە **3410** کرێکار , کرێکارانی کورد لە **800–850** کرێکارەوە کە دەیکردە **38**٪ سەرجەم کرێکاران , ساڵی **1960** ژمارەیان بوو بە **1250–1350** کرێکار کە دەیکردە **43**٪ی سەرجەم کرێکاران , کریستانیش لە **40**٪ ەوە بوون بە **41**٪ , بەلام ئینگلیز لە **3**٪ ەوە دابەزین بۆ **1**٪ (پێکهاتەی نەتەوەیی کۆمپانیای نەوتی کەرکوك – فەرهاد هەمزە محەمەد – هەواڵ ژمارە **146** ئابی **2005**).

تاکو شۆڕشی **14**–تەموز کورد ئازاد نەبوو لە کۆچ بۆ کرکووك و نیشتەجێ بوون تیایدا , بەردەوام ڕێگری هەبوو لە بەرامبەرییان ((ئەفسەرە نەتەوەییەکان , لە سەردەمی ڕەشید عەلی گەیلانیدا , لە ماوەی کورتی تەمەنی دەسەلاتداریەتیان , ڕێگر بوون لە بەردەم کوردەکان کۆچ بکەن بۆ شار , یاخود زەوی و خانوو لە شاردا بکڕن (**السیاسات الحکومیة بحق الکورد في کرکوك خلال العهد الملکي1921-1958 د.جبار قادر**).

لە پاڵ بە دەست هێنانی خوێندن بە زمانی کوردی , لە ڕوی سیاسیشەوە کورد لە کەرکووك سەرکەوتنێکی دیکەی بەدەست هێنا , ئەویش توانی زۆربەی نوێنەرانی ئەنجومەنی شاری کەرکووك بەدەست بهێنێت ((ساڵی **1919**ئەنجومەنێك لە **12**ئەندام پێك هێنرا بۆ شاری کەرکوك , لە**12** نوێنەر **6** بییان کورد بوو , لەو **6** نوێنەرە , **4** یان لە(کنگربان –گل–کلار–کفری) , سەید ئەحمەد خانەقا دانیشتوی عەلەغێر(تەنیشت دبس) و کەرکوك , هاوکات **2** تورکمان لە ناو شاری کەرکوك , **1** کورد جگە لە سەید ئەحمەد خانەقا , **1** جولەکە , **1** کلدانی دیاریکران (**کرکوك و توابعها حکم تاریخ والضمیر –د.کمال مظهر احمد- جزء اول- ص105-106-107**).

پەیدا بوونی گەڕەکی تەواو کوردنشینی لە کەناری شاری کەرکووك (شۆریجە – ئیسکان – ڕەحیماوە _ ئیمام قاسم – ئازادی – حەسیرەکە – .....) , خاوەند بازاڕی سەربەخۆ , پاشکۆیەتی کوردی لە بازاڕ بۆ دوکاندار و بازرگانە تورکمانەکان کەمکردەوە , توانیان سەربەخۆییەك لە بازاڕدا بەدەست بهێنن , بەمەش بالادەستی بازرگانە تورکمانەکان لە بازاڕدا لاواز بکەن , زۆر بازرگانی چالاکی کورد پەیدا بوون , توانیان ڕۆڵی ئابوری کارا لە شاردا بگێڕن ((بازرگانانی جو و ژمارەیەك بازرگانی مەسیحی . بازرگانانی کورد و تورکمان دەستیان بەسەر بازاڕەکاندا گرتبوو . زمانی کوردی و تورکمانی زمانی کڕین وفرۆشتن بوو . شۆریجە بازاڕێکی بازرگانی کەرکوکە تایبەتبوو بە کوردەکان ((کەماڵ مەزهەر – کوردستانی نوێ–ژمارە **3273**).

لە چلەکان بە دواوە , بەهۆی دابارینی شەپۆلی کۆچی جوتیارانی کوردەوە بۆ ناو شار , لە قۆناغی بەشاربوونی کۆمەڵگەدا , گۆڕینی زمان بۆ ئەو خەڵکە نەخوێندەوارە گران بوو , بە تایبەت زۆربەیان لە گەڕەکە کوردنشینەکانی کەنار جێگیر بوون , زمانی باو کوردی بوو تیایاندا , لە سەنتەری شارەوە دوور بوون کە تورکمانەکان زاڵ بوون بەسەریدا , هاوکات گەشەسەندنی هوشیاری سیاسی (نەتەوەیی و

چەپگەرا) لە کۆمەڵگەدا , زمانی چینی باڵاو نەتەوەی باڵایان ڕەتدەکردەوە ..... , ئەمانە کاریگەری زمانی تورکمانیان لەسەر تاکی کورد کەمکردەوە , گۆڕینی نەتەوەو زمانیان بەرەو کۆتایی برد . سەرباری ئەوەی نەوەیەك لە خوێندەوارانی کورد پێگەیین , پلەی کارگێڕی بەرزیان لە شار بە دەست هێنا , جێگەو ڕێگەی کوردیان لە شاردا بەرزکردەوە , کەسایەتی کوردی بەهێزی خاوەند هژمۆنیا لە شاردا پەیدا بوون (شێخ مارف بەرزنجی) .

پاش شەپۆلی کۆچی جوتیارانی لادێ ڕوو لە شار , ئیتر ڕێگری زمان (تورکمانی زمانی شار و دەوڵەمەندەکان) لە ژێر شەپۆلی کۆچی بە کۆمەڵی جوتیارانی بێ زەوی کوردی زمان ڕوو لە شار هەرەس دەهێنێت , ئەوە نامێنێت لە شاردا کوردی زمانی تەنها لادێی و مرۆڤە پلە دووەکان بێت , تورکمانیش زمانی دەوڵەمەند و بازاڕ و فەرمانگەو دەوڵەت , زمانی خانەدان و ئەفەندییەکان . هەرچەندە لە سەرەتاشەوە لەبەر ئەوەی کڕیاران زۆریان کوردی لادێی بوون , یان لە شارەکانی دەورووبەرەوە دەهاتن , بۆیە زمانیکڕین و فرۆشتن لە کەرکوك بەشی زۆری بە کوردی بوو , لێ خاوەند دوکانەکان زۆربەیان تورکمان بوون .

به تورکمانیکردنی ناسنامەی شار

یەکێك لەو بابەتانەی تورکمانەکان , بۆ بە تورکمانیکردنی شاری کەرکوك , زۆر ئاماژەی پێدەدەن و لە هەموو بۆنەکاندا دوبارەی دەکەنەوە , ئەو وتەیەی ساتح حەسری , باوکی ناسیۆنالستی عەرەبی و بەعسە , لە پەرتووکی **(مذكراتي في العراق)** باسی ئەوە دەکات , کاتێك لە ساڵی **1921** کابتن ن– فاریل **(قائم باعمال وزارة المعارف)** ی ئەوسا داوای لێکردووە بچێت بۆ کەرکوك , بۆ ئەوەی ببێت بە بەڕێوەبەری پەروەردە , پێی وتووە : بچۆ بۆ کەرکوك , ببە بە بەڕێوەبەری پەروەردە , لەوێ بە تورکی قسە دەکەن **(نظرة موضوعية الى الواقع القومي لمنطقة كركوك** **prof.dr .mahir**).

ئایا قسەکردنی خەڵك , یاخود کەرتی پەروەردە بە زمانی تورکمانی , هیچ نهێنیەکی تێدایە تاکو ئێستا هەڵهێنرابێت و بکرێت بە موژدە گەورەکە , سەدان ساڵ تورکی لەم شارەدا زمانی فەرمانڕەوایی و ڕۆشنبیری بوبێت , زمانی دەسەڵات و بازاڕ بووبێت , چۆن نابێت بە زمانی باو ؟ .

خەڵکی هەموو وڵاتانی سۆڤییەتی جاران بە ڕوسی , وڵاتانی ئەفریقا بە فەرەنسی , ئەمەریکای لاتین بە ئیسپانی , کوردی دیاربەکر بە تورکی , کوردی حەلەب بە عەرەبی قسە دەکەن , قسەکردن مانای بوونیان نییە بەو نەتەوەیە , بەڵکە هەلومەرج ئەو زمانەی بەسەریاندا سەپاندووە , تورکمانی بوونی زمانی کەرتی پەروەردە و بازاڕ , تورکمان بوونی هاووڵاتیانی کەرکوك ناگەیەنێت .

خوێندن و ئاخافتن , بە زمانی تورکی نیشانەی بە تورکمانی کرنی ئەو تاکە ناگەیەنێت , ئەگەر ئەمە ڕاست بێت کورد لە زووەکەوە لە کوردستانی باکوور کۆتایی پێ هاتووە و هەموو بونە بە تورك , ئەمە لە کاتێکیشدا زمانەکە بەزۆر بەسەر هاووڵاتیاندا سەپێنرابێت . تەنها کورد نەبوون لە کەرکوك بە تورکمانی

دەیانخوێند , بگرە ئەم دیاردەیە کلدان و جولەکەشی گرتەوە ((تەنانەت لە کەرکوك لە قوتابخانەی کلدانییەکان **50** کوڕ و **5** کچ دەیان خوێند , جولەکەش **6** قوتابی , هەرچەندە ئیجازەشیان نەبووە و بە تورکی خوێندویانە (**موسوعة ترکمان العراق - المدارس الترکمانية في کرکوك للفترة من 1656 - 1909 - نجاة کوثر اوغلو** - ئەنتەرنێت) .

ئەمەش باشترین بەڵگەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی , تورکی بوونی زمانی خوێندنی قوتابخانەکان , پەیوەندی بە ناسنامەی تورکی بوونی قوتابییەکانەوە نییە , وەك چۆن دواتر زمانی عەرەبی سەپێنرا بەسەر هەموو قوتابیانی نەتەوەکانی شاری کەرکووك .

هەروەها یەکێك لەو خاڵەی زۆر تورکمانەکان ئاماژەی پێ دەدەن , پاش ناوی تورکی کەسایەتییەکانە , بوونی پاشگری ناوی تورکیش بە مانای بە تورکمان بوونی ئەو کەسە ناگەیەنێت , ئەوە مۆدەیەکی سەردەمی عوسمانلیەکان بوو , خوێندەواران کە چوونە بۆ ئاستانە , هەموو ئۆغلییەکییان(کوڕی) ناوە بە ناوەکانییانەوە . نائیب ئۆغڵی ناوی یەکێك لە مزگەوتە ناسراوەکانی شاری کەرکووکە , دەکەوێتە ناوچەیەکی تەواو کوردنشینەوە , خاوەندەکەی هەرچەندە ئەم نازناوەی هەڵگرتووە , بوەڵێ کرمانجێکی عیار **24** بووە ((نائیب ئۆغلی محەمەد ئەسعەد النائب , خەڵکی گوندی گەڕاوە لە باشوری سەری ڕەش لە ساڵی **1815** دروستی کردووە (کرکوك ژمارە **9** بەرواری هاوینی **2001** –**المعالم الاثرية والتراثية في مدينة کرکوك** – ص **131**).

هەروەها بەهۆی پەیوەندی بازرگانی نێوان سولەیمانی و کەرکووك , , هەندێك لە بازرگانانی ناسراوی سولەیمانی , نازناوی تورکمانییان هەڵگرتووە ((ئەم جۆرە پەیوەندییە بەهێزە ئابوورییانە وایکرد کە هەندێك لە خانەوادە بازرگانییە ناسراوەکانی سلێمانی نازناوی ((کەرکوکی – کەرکوکلی)) بۆخۆیان دابنێن (کەماڵ مەزهەر – کوردستانی نوێ–ژمارە **3273**).

ئاماری ساڵی 1957 و ململانێ گەورەکە

ئاماری ساڵی **1957** تیایدا ناسنامەی نەتەوایەتی دانیشتووان دیاریکراوە , ئەمڕۆ وەك گۆچانەکەی موسای لێهاتووە , هەر نەتەوەیەیە دەیەوێت بە دەستییەوە بگرێت و لە ڕێگەوەی بپەڕێتەوە , بە هۆوەی لەسەر چاڵە نەوتەکانی کەرکووك دابنیشێت و گوڵی خۆی بگرێت .

تاکو ساڵی **1947** , لە عێراقدا ئاماری فەرمی ئەنجام نەدراوە , دیارە لەو ئامارانەش(**1947–1957**) خەڵکانێکی زۆر لە ترسی سەربازی خۆیان ناونووس نەکردووە ((وەك دەزانرێت ئەو ئامار و ژمارانەی لە کۆنەوە تا ساڵی **1947** پەیوەندییان بە ژمارەی عێراقەوە هەبووە تەنیا بە گۆترەو مەزەندە بوون , کە دەوڵەتی عوسمانلی و هەندێك لە گەڕۆك و ڕۆژهەڵاتناسان و فەرمانبەرانی بەریتانیا لە عێراق لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردوو یاخود لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا , بە مەزەندە باسی ژمارەی دانیشتوانییان

کردووە (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی– جوگرافییای دانیشتوان –د.خەلیل ئیسماعیل–ل**178**) .

ئەمڕۆ ئاماری ساڵی **1957** , کە کورد و تورکمان هانای بۆ دەبەن , بۆ سەلماندنی ناسنامەی نیشتمانی شارەکە , بۆتە ئاماری فەرمی یەکلاکردنەوەی خاوەندارییەتی شارەکە ((سەرژمێری ساڵی **1957** گونجاوترین سەرژمێرییە کە پشتی پێ ببەسترێت , چونکە لە بارودۆخێکی گونجاوتردا کراوە (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی– جوگرافییای دانیشتوان –د.خەلیل ئیسماعیل–ل**179**). ناسیۆنالستە توندڕەوەکانی هەردوو نەتەوە , چمکێکی ئامارەکەمان پێ نیشان دەدەن و بەشێکی دەشارنەوە , تاکو لە ڕێگەوەی خاوەندارییەتی نەتەوەیی خۆیان بۆ شارەکە بسەلمێنن .

فێڵەکەش لێرەوە سەرهەڵدەدات ,دانیشتووانی ناوەندی شار , وەك لە خوارەوە دەیبینین , دانیشتووانە تورکمانەکانی **5259** کەسییان زیاتر بووە لە کورد , بەڵام نیووەی کەمتری شار بوونە , هەروەها بانگەوازێك بۆ سەرژمێری هاووڵاتییان بە زمانی تورکمانی بڵاوکراوەتەوە , بەم هۆیانەوە دەیانەوێت مۆرکی تورکمانی بوونی شار بدەن لە کەرکوك , نەتەوەکان دیکە بکەنە میوانی کاتی .

هەرچی نەتەوەییە کوردەکانە , چاو لە ئاماری ناوەندی شار دەپۆشن , ئاماری هەموو کەرکوك بە لادێ و شار و شارۆچکەکانەوە دێننە پێشەوە , ئەوە لە بیر دەبەنەوە , لەو کاتەدا تورکمان لە ناوەندی شار و هەندێك شارۆچکە , پێکهاتەیەکی دانیشتووانی گرنگ بوونە .

ئەم دوو بۆچوونە دەیانەوێت ناسنامەی نەتەوەیەك بە شارەوە بنێن , نەتەوەکانی دیکە بکەن بە میوان , ئەم بۆچوونە لە سەردەمێکدا کە سڕینەوەی گرووپی بچوکیش بووە بە ڕابردوو , مرۆڤایەتی دژ بەم شێوە بۆچونانەیە , ناتوانێت بچەسپێت , بۆیە سەرباری ئەوەی بۆچونێکی نارەوایە , خەونێکی بێ ئەنجامیشە , جگە لە گرژی نەتەوەیی , هیچ ئەنجام و بەرهەمێکی دیکەی نابێت .

بە گوێرەی ئامارەکانی ئەم سەرژمێرییە پێك هاتەی نەتەوایەتی لیوای کەرکوك بەم شێوەیەی خوارەوە بووە : ((ساڵی **1957** : کورد **48,2**٪ , عەرەب **28,2**٪ , تورکمان **21,4%(كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان–د.خليل اسماعيل محمد- ص32).**

پێك هاتەی نەتەوایەتی شاری کەرکوك بە گوێرەی ئاماری ساڵی **1957** وەك ناو شار , یاخود وەك لیوا بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

زمانی دایك	ناوشاری ك	دەوروبەر کەرکوك	کۆی گشتی
عەرەب	27127	82493	109620
کورد	**40047**	**147546**	**187592**
تورکمان	**45306**	**38065**	**83371**

كلدان و سريان 1509 96 1605

(منطقة كركوك –د.نوري طالباني –1995 لندن –ص 70).

بەلاَم كورد لە ساڵی **1957**دا ڕێژەی لە ناوەندی شار و قەزاكاندا بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

حەویجە **5**٪

كفری **53,7**٪

دووز **54,7**٪

چەمچەماڵ **100**٪

كەركووك **40,9**٪ ٪

(ئەتڵەسی كەركوك – هەولێر **2005** – لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەبكردنی كوردستان).

ئەمەی خوارەوەش بەڵگە نامە گرنگەكەی ناسیۆنالستە توركمانەكانە , كە چگە لە بانگەوازێك بە زمانی توركمانی , دەربڕی هیچی دیكە نییە .

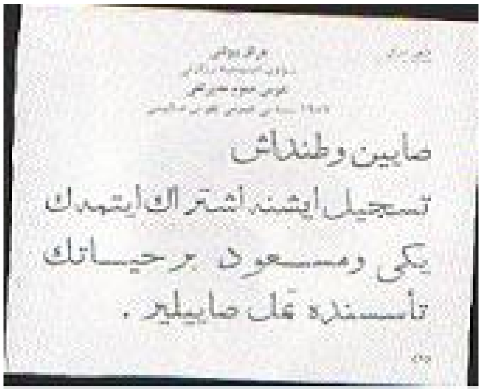

صايين وطنداش
تسجيل ايشنه اشتراك ايتمك
يكى ومسعود برحياتك
تاسسنده تمل صايليلر .

به عەرەبی لە خوارەوە

دولة العراق
وزارة الشؤون الاجتماعية
مديرية النفوس العامة
الإحصاء السكاني العام لسنة 1957

نص الإعلان

عزيزي المواطن

اشتراكك في التسجيل ،يعتبر أساسا لقيام حياة جديدة وسعيدة .

– غلاف النص التركي من كراس تعليمات تسجيل الإحصاء السكاني الذي وزع في كركوك عام 1957 –

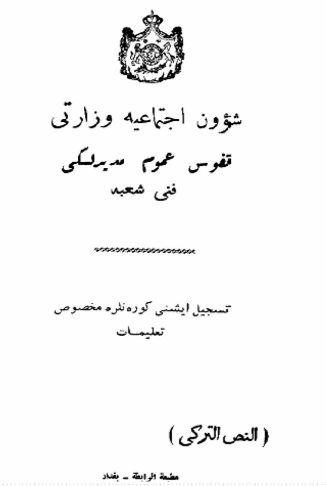
شؤون اجتماعيه وزارتی
نفوس عموم مديرلكی
فنی شعبه

تسجيل ايشنی كوره نلره مخصوص
تعليمـات

(النص التركی)

مطبعة الرابطة – بغداد

((وثيقة تاريخية هامة عن إحصاء 1957))

ئەمەش بیرو بۆچوونی یەکێك لەو بانگەشانەی ناسیۆنالستە تورکمانەکانە , بانگەشەی تورکمانی بوونی کەرکوك دەکەن : ((بە گوێرەی ئاماری **1957** ناوەندی شاری کەرکوك , ئەربیل , موصل , **20** ناحیە تورکمانی بووە (**اكبر قليجي - تركمان ونسبة السكانية**).

سەیری ئەم نووسەرە بکەن , بزانن چ ئامارێك دەدات بۆ ڕێژەی تورکمان لە شاری کەرکوك , ڕێژەیەك هیچ ئەفسانەیەك پەسەندی ناکات , بەهەمان شێوەی ئەو نووسەرە کوردانەی باس لە **100**٪ کورد بوونی کەرکوك دەکەن : (ئەوەی ڕون و زانراوە تورکمان **95**٪ دانیشتووانی کەرکووکیان پێك دەهێنا تاکو ساڵی **1960** (**تاريخ مدينة كركوك –مراد اورهان - توركمانمز**).

ڕێژەی دانیشتوانی هەر نەتەوەیەك مرۆڤەکان دیاری دەکەن , نەك ئەفسانەی نەتەوەیی و خەیاڵی شۆفینی .

((کەرکوك ڕۆژێك لە ڕۆژان کوردی نەبووە , تا ببێتە بەشێك لە کوردستان , کورد قەت زۆربەی دانیشتوانی کەرکوکیان پێك نەهێناوە , زۆربەی کوردەکان ئاوارەن , بەدوای کاردا هاتوون , یاخود پاش ڕوخاندنی لادێکانیان هاتنە کەرکوکەوە و تیایدا جێگیر بوون (**قارداشلق - نيسان 2001 - عدد 52 - كركوك و شهادة تاريخ - فاروق احمد**).

بەڵام نووسەر لە خۆی ناپرسێت , ئاماری **1957** چی لێ بکەین , هەروەها ئەو لادێیانە لە ڕووی کارگێڕییەوە سەر بە چ پارێزگایەك بزونە ؟.

ئەم بۆچوونە نەتەوەییە توندڕەوانە هیچ خزمەتێك بە خەڵكی شارەكە ناكات , جگە لە بە بەلقان كردنی شار .

كۆچی جوتیارانی كورد لە لادێوە بۆ ناوەندی كەركووك , قەترەیەك لە دەریای كۆچی جوتیاران بۆ شار لە جیهاندا

لادێ گەرای شارە , هەر جەماوەری لادێیە كۆچ دەكەن بۆ شار و ڕێژەی شارنشینی لە كۆمەڵدا بەرز دەكەنەوە , ئەم یاسا گشتییە هەر تایبەت نییە بە شاری كەركووك , بەڵكە هەموو جیهان بە قۆناغی گواستنەوە لە لادێنشینییەوە بۆ شارنشینی تێپەڕیووە , لە مۆدێرنیتەدا شار گەشەدەكات , باڵاخانەی گەورە پەیدا دەبێت , بازاڕ بەرین دەبێتەوە , ڕێژەی گوندنشینی و بارستایی ئابورییەكەی لە كۆی **GDP** كەم دەبێتەوە , لە بەرامبەردا بارستایی ئابوری شار(پیشەسازی –خزمەتگوزاری) بەرزدەبێتەوە .

كەواتە كۆچی جوتیارانی كەركوك , لە لادێوە بۆ ناوەندی شار , دیاردەیەكی تەواو تەندروستە , بەدەر نییە لە یاسای گشتی گەشەی شارنشینی لە ئاستی جیهانیدا , كە ئەمەی خوارەوە نموونەیەكییەتی :

لە ساڵی **1800** دا ژمارەی دانیشتوانی جیهان **906** ملیۆن كەس بوو , لەو ژمارەیە تەنها **3**٪ یان لە شار گەلێكدا دەژیان ژمارەی دانیشتوانیان لە **5000** كەس زیاتربوو .

سەرەتای سەدەی **19** , لە هەموو جیهان تەنها **1** شاری ملیۆنی هەبوو , ئەویش شاری لەندەن بوو((**جغرافیا المدن - د.كاید عثمان - دار وائل للنشر - ص67)).**

ساڵی **1900** ڕێژەی شارنشینی لە جیهاندا , نزیك بە **13,6**٪ ی دانیشتووانی جیهان بوو , ساڵی **1920** بەرز بووەوە بۆ **19,3**٪ , ساڵی **1940** گەیشتە **24,8**٪ , واتە **570** ملیۆن شارنشین , لە كۆی **2295** ملیۆن دانیشتووانی گۆی زەوی , ساڵی **1960** دا ڕێژەی شار نشینی بەرز بووەوە بۆ **33,1**٪ (**990** ملیۆن لە كۆی **2990** ملیۆن) , لە ساڵی **1970** دا گەیشتە **860** ملیۆن . واتە لە ماوەی تەنها **20** ساڵدا , دوو بەرامبەر چووە سەر .

لە ساڵی **1995** ڕێژەی دانیشتوانی شار لە جیهاندا , تەكانی گەورەتری نا , لە كۆی **5716** ملیۆن دانیشتووی جیهان گەیشتە **2584** ملیۆن شارنشین , واتە لەو ساڵەدا **49**٪ ی كۆی دانیشتووانی جیهان لە شارەكاندا دەژیان . ساڵی **2000** ڕێژەی شارنشینی **50**٪ ی تێپەڕاند , بوو بە **51**٪ , كۆی ژمارەی دانیشتوانی شار لە جیهاندا گەیشتە **3132** ملیۆن كەس .

وەك بینیمان تەنها لە ماوەی **8** دەیەدا , ڕێژەی شار نشینی **700**٪ چووە سەر , لە **360** ملیۆنەوە گەیشتە **3132** ملیۆن لەساڵی **2000** .

((جاكارتای پایتەختی ئەندەنوسیا , لە ساڵی **1945** ژمارەی دانیشتوانی **900000** كەس بوو , كەچی لەسەردەمی سوهارتۆ گەیشتە **15** ملیۆن **جزیرة نێت 4-11-2004)).**

ئەم گەشەكردنەی شار , بە گوێرەی ئەستەمبوڵیشەوە ڕاستە , تاكو ناوەڕاستی ئەم سەدەیە ژمارەی ملیۆنی پڕ نەكردبووەوە .

وەك باسمان كرد گوند گەرای شارە , هەر گەشەكردنێكی شار و بەرزبوونەوەی ڕێژەی شارنشینی , لە لادێ و لادێنشینی كەم دەبێتەوە . گەشەكردنیی هەریەكەیان , بە پوكانەوەی ئەوەی دیكە دەست پێ دەكات , واتە دژ بە یەكترن .

ئەوە نەبێت تەنها كەركوك بەهۆی بوونی نەوتەوە كەوتبێتە بەر شالاوی كۆچ كردن , بەڵكە دیاردەی كۆچكردن , دیاردەیەكی سورتاسەری عێراقی هەروەها جیهانیشە , لە سالآنی **1947** بۆ **1957** , بە ڕأدەی بێوێنە لە مێژووی خۆیدا بەرز بووەوە ((بە گوێرەی ئاماری سالآنی **1947** – **1957** , ژمارەی كۆچكردووان لە لادێوە بۆ شار , سالآنی پێش **1947** گەیشتە نزیك بە **300000** كەس , لە نێوان **1947** – **1957** گەیشتە نزیك بە **450000** كەس , بەشی هەر **3** شاری بەغدا و بەصرە و كەركوك , لەقۆناغی یەكەم **100000** , لە قۆناغی دووەم **160000**بوو . زۆربەیان لە گەڕەكەكانی كەناری شار , لە خانووە خراپەكان نیشتەجێ بوون –**الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 – ص 176-177**)).

لە عێراقدا ڕێژەی شارنشینی , بەم شێوەیەی خوارەوە , لە ماوەی سەدەیەكدا(**1867-1965**) گەشەیكردووە, دیارە كەركووكیش وەك بەشێك لە عێراق بەدەر نەبووە لەم گەشەكردنە :

سالْ	دانیشتوانی ع	ژ دانیشتوانی شار	ڕێژەی
1867	**1,280000**	**310**	**٪24**
1890	**1826000**	**430**	**٪25**
1905	**2,250000**	**533**	**٪24**
1930	**3288000**	**808**	**٪25**
1947	**4,816000**	**1,864**	**٪38**
1957	**6,495000**	**2,453**	**٪39**
1965	**8,262**	**3,647**	**%44**

(- نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوث والدراسات العربية - ص72).

سالّی **1957** خالّی یەكلاكردنەوە نییە لە گۆڕانكاری دیمۆگراف , بەڵكە خالّی گواستنەوەی بەردەوامە , بۆ زیاتر بە شارنشینی كردنی دانیشتووان , سەرەتای دەستپێكی گۆڕانكاری كۆمەڵایەتی و دیمۆگراف مەزنە , لەو مێژوودا بەشی زۆری هاووڵاتییانی عێراقی , جوتیار و لادێنشین بوونە , بەگەشەی كۆمەڵ و كەرتەكانی پیشەسازی و خزمەتگوزاری , جوتیاری و لادێنشینی ئەو زۆرایەتییە لە بەرژەوەندی چینی كرێكار , چینی ناوەند , كەرتەكانی دیكەی ئابوری(پیشەسازی – خزمەتگوزاری) , ژیانی شارنشینی لە دەست دەدەن ((سالّی **1957**دا نزیك بە **75**٪ ی دانیشتوانی عێراق جوتیار بوون , دەرەبەگەكان زیاتر لە **75**٪ زەوی وڵاتیان بەدەستەوە بوو . هەرچی كرێكارانە لە سالّی **1957** ژمارەیان نیو ملیۆن بوو (**صفحات في تاريخ العراق الحديث-كتاب اول –حامد حمداني).**

له خوارەوە چەند ئامارێك , له گۆڕانی ڕێژەی شارنشینی له عێراقدا پێشكەش دەكەین , هەرچەندە جیاوازی له نێوان ڕیچژەكاندا هەیە :

ساڵ	ڕێژەی شارنشینی له عێراقدا
1947	٪26
1957	٪35
1965	٪50
1977	٪67

(ص100 المدينة والحياة المدنية-الجزء الثالث-بغداد 1988).

ساڵ	ڕێژەی به شاربوون له عێراق
1957	٪38,3
1971	٪57
	6
٪3,7	
1987	٪70,2

(اربيل –دراسة ديموغرافية –اقتصادية-د.خليل اسماعيل محمد-70).

با بەراوردێك بكەین , له نێوان ڕێژەی شارنشینی له هەریەكە كەركوك و عێراق , بزانین جیاوازییان چەند بووە ؟ , به چ ئەندازەیەك گەشەكردنیان هاوتەریبی یەكتر بووە , چونكە گەشەی نزیك یاخود هاوتەریبی یەكتر (كەركووك– عێراق) , هەموو بەهانەی نەیارانی كۆچی جوتیارانی كورد بۆ ناو شاری كەركووك هەڵدەوەشێنێتەوە , چونكه جوتیارێك له دایك بووی هەمان پارێزگا بێت , ماف خۆیەتی له شارەكە جێگیر بێت . نابێت ئەو تێبینییه له یاد بكەین كه سیاسەتی پاكتاوی نەژادی بەعس و پرۆسەی ئەنفال و تەعریب , ڕۆڵی خۆیان له كەمكردنەوەی گوندنشینی هەبووە له پارێزگای كەركووكدا :

ساڵ	پارێزگای كەركوك	عێراق(لادێنشینی)
1947	٪67,2	٪66,4
1957	٪60,7	٪61,0
1965	٪51,1	٪48,9
1970	٪43	49,2
1987	٪24,6	%29,8

(كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان-د.خليل اسماعيل محمد ص61).

سالّ	شارنشينى(ك)	دێ نشنى(كەركوك)
1947	**33٪**	**67٪**
1957	**39٪**	**61٪**
1965	**48٪**	**52٪**
1975	**51٪**	**49٪**
1977	**70٪**	**30٪**
1987	**75٪**	**25٪**

(ل**45**– ئەتلەسى كەركووك – هەولێر **2005**).

با بزانین یەکێك لە کەسایەتییە ناسراوەکانی تورکمان , چۆن ئاوەژووی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی دەکات , بە چ شێوەیەك باسی ئەم گۆڕاکارییە دیمۆگرافییە دەکات لە کەرکووك : ((**تطور الحالة الاقتصادية وازدياد الحاجة الى الأيدي العاملة نتيجة نمو الصناعة النفطية وازدياد الانتاج النفطي وتوسيع منشأت الإنتاج والتكرير، مما احدث تغييراً كبيراً في الوضع الاجتماعي والأثني في المدينة ، حيث استخدمت شركة النفط العراقية اعداداً كبيرة من المستخدمين والعمال، قامت بجلب معظم الفنيين منهم من الآشوريين والأرمن والعرب من خارج المنطقة إضافة إلى عدد قليل من التركمان، فيما شكل الاكراد الذين تركوا قراهم بحثاً عن سبل العيش الافضل في المدينة أكثرية المستخدمين والعمال، ما نتج عن ذلك، خلال فترة قصيرة ، نشوء أحياء شبه مستقلة تحيط بالمدينة من جهتيها الشمالية الشرقية والشمالية الغربية، مثل (رحيم آوا) على ارض شفيقة خاتون، و(تبه) على طريق كركوك – اربيل، وحي (أزادي والاسكان) على طريق كركوك – السليمانية (يشير مواقع هذه الاحياء الى المناطق الشمالية التي نزحوا منها) قبل ان تتداخل بعضها البعض ومع الاحياء القديمة التي أشغلتْ تدريجياً من الاكراد النازحين، كحي اليهود بعد هجرة هؤلاء إلى إسرائيل عام 1947 وأحياء التركمان الذين تركوا المدينة تخلصا من الاضطهاد ، او الذين ابعدتهم الانظمة الحكومية لشتى الاسباب، وكذلك الأحياء التركمانية القديمة التي باع او اجر أصحابها بيوتهم فيها وانتقلوا إلى أحياء جديدة في المناطق التي تقع على طريق بغداد والمحطة في الجهة الجنوبية والغربية من المدينة وذلك من جراء تحسن احوالهم الاقتصادية والمعيشية كنتيجة طبيعية للنمو الاقتصادي التي شهدته المدينة والعراق بشكل عام ، وقد تم شراء أو استئجار معظم تلك المساكن من قبل القرويين الاكراد ((كركوك عبر التاريخ- عزيز قادر صمانجى)).**

نووسەرێکی دیکەی تورکمان , بەم شێوەیەی خوارەوە , وەك لە پەرەگرافەکەدا هاتووە , باسی ئەم کۆچڕەوییەی جوتیارانی کورد دەکات , لە گوندەوە بۆ شار , دایدەبڕێت لەو شەپۆلی کۆچڕەوییەی لە

چلەکانەوە لە لادێوە ڕوو لە شارەکان سەری هەڵدا , وەك ئەوەی شۆرجەو ڕەحیماوەو زێوییەی و سەرچنار و جنگلاوەو .... لە دوای 11 ئازار دروست بوویێتن ((خێزانە کوردەکان دوای ڕێکەوتنامەی 11 ئازار هاتنە کەرکوکەوە **(علي قلبجي-نـهرين 16-9-2003).**

لێرەدا دەبینین نوسەرانی تورکمان , بە عەقڵێکی دوگمەوە سەیری ئەو گۆڕانکارییە دیمۆگرافییە دەکەن , نازانن حەتمییە لە قۆناغی مۆدێرنەدا گواستنەوەی کۆمەڵگا لە دەرەبەگایەتی– لادێنشینییەوە بۆ سەرمایەداری– شارنشینی .

جوتیارانی کورد کاتێك سەرچاوەی ژیان لە لادێ لە دەست دەدەن , ناچارن ملی ڕێگا بگرنە بەر بۆ شار , دیارە ئاراستەی کۆچیان ڕوو لەو شارەیە بەپلەی زۆر , گوندەکەیان لە ڕووی کارگێڕییەوە بەشێك بووە لێی , هەروەها بازاڕی گوندەکەیان بووە , ئاخر لەو شارە زیاتر شارەزایان لە شار و ناوچەکانی دیکە نییە , جوتیاران توێژی دابڕاون , شاراوە نییە ئەگەر جوتیارانی سەرخاسە زۆربە یان تا کۆتایی خەفتاکانیش هەولێریان نەدیتبێت , هەمان شت بۆ جوتیارانی ساڵەیی و بینینی سلێمانی ڕاستە .

جوتیارانی سەرخاسە و شوان , شارەزای ئیمام قاسم و ئازادین , ساڵەیی و شێخ بزێنی و ناو شوان شارەزای تەپەو ڕەحیماوەن , گەرمیان و جەباریش شارەزای شۆریجە و گڵچییەکان و پریادی و موصەڵان .. ... , بۆیە بە پلە یەك بە گشتی لەو گەڕەکانە نیشتەجێ دەبن لە بەری ناوچەکانیانەوەیە .

نەك بۆ ئەستەمبوڵیش هەمان شت ڕاستە , کە زۆربەی دانیشتوونەکەی لە کۆچڕەوان پێك هاتووە , لە نیو سەدەی ڕابردووەوە زیاتر 1000٪ گەشەیکردووە , بەڵکە بۆ شارێکی وەك قاهیرەش هەر وایە ((زیاتر لە سێیەکی خەڵکی قاهیرە لە دەرەوەی شار لەدایك بوونە **(جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص56).**

((لەندەن شارێکی کۆسمۆپۆلیتییە , ساڵی 1600 ژمارەی دانیشتووانی 75000 کەس بوو . هاونیشتمانیان لەناو شورایەك دەژیان شەوان دەرگاکەی دادەخرا . بەڵام هاووڵاتیانی دەوروبەر , دوو ئەوەندە بوون , خۆیان دەدا لە 150000 کەس . هەر 4 لە 10 هاونیشتمانی لەندەنی لە بنەچەی بێگانەیە , 25٪ دانیشتووان غەریبن (**حياة - 5-9-2005**).

((لەندەن شارێکی کۆسمۆپۆلیتییە ((لە بان نەتەوەوە)))) **(كن ليغنيستۆن - عمدة لندن - الحياة 20 - 7 - 2005).**

کورد و تورکمان

ئەمەی سەرەوەوە ئەو نەخشەیە کە ناسیۆنالیستە تورکمانەکان کێشاویانە , بەشە شینەکەی سنووری ناوچە تورکمانییەکانە .

ئەمرۆ لەسەر سنووری کوردستان و ناسنامەی نیشتمانی کەرکووک , جەنگێکی گەورەی ڕانەگەیەنراو لە ئارادایە . بە تایبەت لە سەر دیاریکردنی ناسنامەی نیشتمانی کەرکووک , وەك پشکۆی ژێر خۆڵەمێش هەر چرکە ساتێك کڵپە بسەنێت , نەك تەنها شارەکە لە گڕی خۆیدا دەسوتێنێت , بەڵکە خەونەکانی دیموکراسییەت لە گڕی خۆیدا دەکات بە قەرەبلووت .

خەونی تورکمانەکان , لە لەژێر کاریگەری بیری تۆڕانییەت , لە قەبارەی خۆیان زۆر گەورەترە , توندڕەوانە مامەڵە دەکەن , ئەفسانەی سەیر سەیر لە سەر کەرکووك و قەبارەی تورکمان درووست دەکەن , تاکو ئەمڕۆکەش بە چاوو و دید و تێڕوانینی فەرمانڕەوایی , سەردەمی عوسمانییەوە مامەڵە دەکەن . ئەمرۆ تورکمانەکان لە عێراقدا , وێنەیەکیان بۆ قەبارەی خۆیان کێشاوە , لە سەردەمی دەسەڵاتیشیاندا ئەو ڕێژەیە خەون بوو :

((تورکمان بە کەمتر لە 13٪ ی دانیشتوانی عێراق ڕازی نابێت (**اكبر قليجي - تركمان ونسبة السكانية).**

نازانم ڕێژەی دانیشتووان , ئاماری فەرمی دیاری دەکات , یاخود بڕیاردان و دروشمی سیاسی , سەردەمی ئەوە نەماوە بەزۆر ئاین و زمان بەسەر هیچ گەلێك بسەپێنرێت , بۆیە ئەم هەڵوێست وەرگرتنە نا ماقوڵییەکی گەورەی پێوە دیارە , بۆ کورد و هەر نەتەوەیەکی دیکەش هەمان بۆچوون ڕاستە .

ململانێی کورد و تورکمان لەسەر ناسنامەی کەرکووک , ئەمرۆ و سەدەی بیستی تێپەڕاندووە , گەڕاوەتەوە بۆ مێژووی پێش زایین . کاتێك کورد لە ڕێگەی گۆتی و لۆلۆییەوە ناسنامەی مێژوویی خۆی بە کەرکووکەوە

دەنێت , لە بەرامبەردا تورکمانەکان خۆیان دەبەنەوە سەر سۆمەرییەکان (**كركوك عبر التاريخ – عزيز قادر صابنجي**).

بەهۆی ئەوەی تورکمانەکان بە درێژایی چەندین سەدە دەسەڵاتی عێراق بە دەستیانەوە بوو , ژمارەیەکی زۆر فەرمانبەر و پسپۆری بە ئەزموون و خوێندەواریی خاوەند بڕوانامەی باڵایان هەبوو , بۆیە لە یەکەم حکوومەتی عێراقیدا , بەشدارییان پێکرا لە دەسەڵات , بەڵام کورد بە پەراوێزکرا , دیارە ڕاپەڕینی شێخ مەحموود و نەیاری سەید ئەحمەدی خانەقا ڕۆڵی کاریگەرییان گێڕا لە پەراوێزکردنی کورد . ئێستا تورکمانەکان ئەم بەشدارییە لە حکوومەت وەك هۆکارێك بۆ ڕێژەی بەرزی ژمارەی تورکمان دەگێڕنەوە لە عێراق ((لە یەکەم حکومەتی عێراق لە **25–11–1920** وەزیری کوردی تێدا نەبوو , بەڵام وەزیری تورکمانی هەبوو . وەزیری تورکمان سید عزت باشا الكركوكلی بوو , کە لە بەرواری **29–1–1921** داندرا .

کەرکوك و سلێمانی دەنگییان بە فەیصەڵ نەدا , چونکە تورکمان داوای ئەمیری ئال عوسمانیان کرد بۆ کەرکووك (**شواهد على توركمانيية كركوك – العميد المتقاعد – ياوز نورالدين صابر اغا اوغلو).**

وەلێ لە ڕاستیدا , سەید ئەحمەد خانەقا و شێخ مەحمود , ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لە گۆڕینی ڕەوتی دەنگدان لە شاری کەرکوك . چونکە ئەوان دەنگدانیان بۆ دەسەڵاتی لایەنگر لە ئینگلیز ڕەتکردەوە .

کەرکوك شارێکی کۆسمۆپۆلیتییە , بەڵام شارە کۆسمۆپۆلیتییەکانیش هەموو دەکەونە ناو جوگرافیایەکەوە , بەشێکن لە نیشتمانێك , لەندەن لە بەریتانییایە , ڕۆتەردام لە هۆڵەندا , نیورۆك لە وڵاتە یەکگرتووەکان , کەرکووکیش لە کوردستانە .

لە ناو ئەو سنوورەی ناوی کوردستانە , ئاساییە هەندێك پوازی کلدان و عەرەب و تورکمان لە قولاییەکەیدا هەبن , بەڵام ئەو پوازانە نابێت بە ڕێگر لەبەردەم ناسنامەی نیشتمانی ئەو شوێنانە , چۆن لە کوردستاندا عەنکاوە و نەهلەی کلدانی هەیە , بەهەمان شێوە تسن و تازەو بەشیر و چقور و ئاوچی تورکمانیش هەیە .

ئەم پوازانە نابێت وەك لوغمێك هەمیشە لە هەڕەشەدا بێت , ببێتە شێرپەنجە بۆ ئایندەی سیاسی کوردستان .

دیارە هەردوو نەتەوەی کوردو تورکمان , ئاماری تایبەتی خۆیان لە بەرامبەر ئەوی دی هەیە , چۆن تورکمانەکان وەك بینیمان **95**٪ کەرکوك بە تورکمان دەزانن , لە بەرامبەردا کوردیش قاموسی ئەعلام بەکاردەهێنێت , تیایدا ئاماژە بە **75**٪ کوردبوونی دانیشتووانی کەرکووك دەکات, سەیرێك ئەم پەرەگرافە بکەن ((حاکمی سیاسی شاری هەولێر , لە سەردەمی **W.R. Hay** لە داگیرکردنی عێراق لە لایەن بەریتانیا دیاری کردووە کەرکوك ناوەندی کۆبونەوەی تورکمانە کە ژمارەی دانیشتوانی **30000** کەس بوو پێش جەنگی جیهانی یەکەم , لە گەڵ بوونی زۆر گوندی تورکمان لە دەوروبەری (**كتابات - حلقة 10 - دراسة حقيقية حولة تعداد التركماني في العراق - عاصف سرت توركمن** – ئەنتەرنێت) .

کوردیش لە بەرامبەردا هانا دەبەن بۆ دەیان وتەو ئامار :((مێژوونوسی بەناوبانگی عەرەبی عێراقی , عبدالڕەزاق الحسنی لە کتێبەکەیدا **(تاريخ العراق السياسي)**دەڵی": ((کوردەکان لە عێراقدا لەو شار و

گوندانەدا نیشتەجێن کە بە هێڵێکی ڕاست لە سنووری ئێران–عێراق دا ڕا دەست پێ دەکا , لە (چیای حەمرین) ڕا تا (چیای شەنگار) درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە ئەو شوێنەی کە بە سنووری عێراق_تورکیا_سوریاوە دەیبەستێتەوە((ل146 –تەرحیل تەعریب تەبعیس –ئەمین قادر مینە –1999 چاپی دووەم).

((وو . ئاڕ .هاییش لە کتێبەکەیدا (سنتان فی کردستان) دەڵێت:((بەشێوەیەکی گشتی , هەموو ئەو زەویانەی دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دیجلەوە باکوری ئەو هێڵەی لە مەندەلییەوە تا گەیشتنی زێی بچوك بەو ڕوبارە درێژ دەبێتەوە , نیشتمانی کوردەکانەو گرنگترین دوو مەڵبەند کە دەکەوێتە باشووری زێی بچوکەوە :کەرکوك و سلێمانییە . شاری یەکەم , وەکو هەولێر , دانیشتوانی تورکیشی تێدایە , بەڵام ئەوی دیکەیان بەتەواوەتی کوردنشینە . هەردووکیشیان مەرکەزی یەکەیەکی سیاسین(((تەرحیل تەعریب تەبعیس – ئەمین قادر مینە –1999 چاپی دووەم ل146–147).

دەبینین وتەو ئامار و ئینسکلۆبیاداکان , ناتوانن کێشەی ئەمڕۆی کەرکوك یەکلا بکەنەوە , بە برۆکسلکردنی کەرکووکیش , شار دەکاتە زیندانی کردنی کوردستان لە ناو عێراقدا , هەرچەندە لە لایەن مام جەلال و کەسایەتی تورکمانی ناسراو **عزیز قادر الصامنجي** , پشتگیری لەم شێوە چارەسەر کراوە .

بوونی پێکهاتەی نەتەوەیی جیاجیا لە شاری کەرکوك , واقعێکە ناتوانین بەسەریا باز بدەین .

کورد ناتوانێت هاشا لە بوونی تورکمان و عەرەب و کریستانەکان بکات لە شارەکە , هەرچەندە کریستانەکان مەیلیان لە پیچکەوە ژیان لەگەڵ کورد زیاترە وەك نەتەوەکانی دی . تەنها بە ڕێك کەوتن لە گەڵ ئەو نەتەوانە دەکرێت کێشەی شوناسی کەرکوك چارەسەر بکرێت , بە تایبەت تورکمانەکان ڕێك کەوتن لەگەڵیان زۆر قوورسە , ئەوان شەڕی تورکیا دەکەن لەگەڵ کورد . تاکە چارەسەر بەلای منەوە , بە بەرلین کردنی شارە نەك بە برۆکسلکردنی , واتە دابەشکردنی شار , نموونەی شاری وا زۆرە لە جیهاندا هەر بەشەی لە وڵاتێکدایە , هەرچەندە ئێستا شورایەکی ڕانەگەیەنراو لە دروست بوندایە . نابێت کەرکووك بکرێتە زیندانی کوردستان لە ناو عێراق , جیابوونەوەی کوردستان بە کەرکوك ببەسترێتەوە , کێشەی کەرکوك ئاڵۆزترە لە کێشەی کورد .

گەڕەکە کوردییەکان لە باکوری خۆرهەڵاتەوە , بەرەو باشوری خۆرئاوا , تاکو دەگاتە ناوەندی شار درێژ دەبنەوە . بەڵام عارەبەکان (ڕەسەنەکان) بە زۆربەی لە باشوری خۆرئاواوە کە بەرێکی دەشتاییەکاندایە جێگیرن , ئەوانی دیکە لە باشور و باشوری ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات . تورکمانەکانیش لە نزیك سەنتەری شار ....   , لە هەندێك خاڵدا کورد و تورکمان تێکەڵ بەیەك دەبن , لەو بارەدا ئەزموونی هیندستان و پاکستانمان هەیە لە جیابونەوە , دەشێت ئاڵوگۆڕ بکرێت بە ژمارەیەکی زۆر لە هاووڵاتییان بە داخوازی خۆیان .

چاڵە نەوتییەکان کەرکوك هەموو دەکەوێتە ناوچەی باوەگوڕگوڕ بەرەو دوبز , قەرەحەسەن , قادرکەرەم , ناوچەی کفری , شێروانە , سەرگەڕان , هەموییان ناوچەی کوردنشینن . بەهەمان شێوە ناوچە کشت و

کاڵییەکان و زەوییە بە پیتەکان پارێزگاکە , جگە لە پرۆژەی حەویجە و ناوچەی تازە , زۆربەی زەوییە بە پیتەکان دەکەونە ناوچە کوردنشینییەکانەوە .

باشییەکی دیکەی دابەشکردنەکە ئەوەیە , ناوچەی تورکمان و عەرەبییەکان هاوسنوری یەکترن , لە تسەنەوە بۆ یایچی و تازە بەرەو حەویجەو پیاز و عەباسی . کورد دەبێت دەست لە خەونی هەموو حەمرین هەڵگرێت , بە مەجیدییەو شارع جمهوری و موسەڵا ڕازی بێت , ئەو زمانەیەی کە لە جەرگەی کەرکووکەوە دەست پێدەکات , بۆ حەویجەو پیاز و تازە , لە پێناو سەربەخۆیی واز لێ بهێنێت . ئەزموونی بەرلین باشترین چارەسەرە بۆ کورد لە کەرکووک , ئەگەر چاومان لە ئازادی و دەوڵەتە لە داهاتوو .

ئەفسانەی یەکەم ڕۆژنامەی تورکمانی و ناسنامەی تورکمانی بوونی شار

تورکمانەکان زۆر باس لە یەکەم قوتابخانە , یەکەم ڕۆژنامە , یەکەم پەرتوکخانە دەکەن لە شار , کە هەموو تورکی بوونە , بەڵام قەت خۆیان لەوە نادەن کە ((زانا ئاینییەکانی پەنجاکانی کەرکوک کوردبوون , لە **22** مەلا هەموو کورد بوون ((گۆڤاری کەرکوک ژ **8** – بەهاری **2001** – زانا ئاینییەکانی پەنجاکانی کەرکوک کورد بوون – ل **127** –**128**).

یەکەم چاپخانە لە عێراق   کە بە هەڵم کاری دەکرد , لە ساڵی **1869** لە سەردەمی مەدحەت پاشا هاتە عێراقەوە , ڕۆژنامەی زەورا بە زمانی تورکی یەکەم ڕۆژنامە بوو لە عێراق دەرچوو .

دەساڵ دوای ئەو مێژووە , چاپخانەی ولایەت , یەکەم چاپخانە بوو هاتە کەرکووکەوە . لە سەرەتادا چاپخانەکە , ڕاچێتە و نامەی فەرمی فەرمانگەکان و پێداویستی شاری دابین دەکرد (**تاريخ الطباعة والصحافة في كركوك-1879 - 1985- عطا ترزي باشي يؤرخ- نصرت مردان).**

ڕۆژنامەی **حوادث** یەکەم ڕۆژنامە بوو , لە ساڵی **1911** لە کەرکوک دەرچوو , واتە دوای **32** ساڵ لە بوونی چاپخانە لە شاردا . بەڕێز نوسرەت مەردان دەڵێت : بە زمانی تورکمانی دەرچووە ((**تاريخ الطباعة والصحافة في كركوك-1879 - 1985- عطا ترزي باشي يؤرخ- نصرت مردان)** , بەڵام لە ڕاستیدا بە زمانی تورکی عوسمانی دەرچووە, کە زمانی فەرمی دەوڵەت بووە .

دوای ڕاگەیاندنی دەستوری عوسمانی کە بە مەشروتە ناسراوە , گۆڤار و ڕۆژنامە لە شارە سەرەکییەکانی عێراق کە بەغدا ,بەصرە, موصلّ و کەرکوکە دەرچوون **(تركمان العراق - تاريخ الصحافة التركمانية في كركوك - حبيب هورمزلر** – ئەنتەرنێت) .

((ڕۆژنامەی زەورا کە یەکەم ڕۆژنامە بوو لە عێراق لە بەغدا لە **16** – **6** – **1869** دەرەچوو , بە قەبارەی **8** لاپەڕە بە. زمانی تورکی **(توثيق بدايات الصحافة العراقية في العهد العثماني - نصرت المردان** – ئەنتەرنێت) .

دەرچوونی ڕۆژنامە بە زمانی تورکی پەیوەندی بە پێکهاتەی نەتەوایەتی شارەکەو تورکمانی بوونی کەرکووکەوە نییە , وەك ناسیۆنالیستە تورکمانەکان باسی لێوە دەکەن , بەڵکە بڕیاری والی بووە : ((

پاش ڕاگەیاندنی دەستوور لە ساڵی **1908** , والی عوسمانی بڕیاری دا , ڕۆژنامە تەنها بەزمانی تورکی بێت , بەڵام محمد پاشا والی ئەوکات , ساڵی **1913** چاوی بە بڕیارەکەدا خشاندەوە , بڕیاری دا بە زمانی عەرەبی و تورکی ڕۆژنامە دەربچێت **((تاريخ الصحافه التركمانية في - كركوك - حبيب الهرمزي).**

تەنها لە کەرکووک ڕۆژنامە بەزمانی تورکی دەر نەچووە , بەڵکە لە شاری بەصرە **12** ڕۆژنامە بە زمانی تورکی دەرچووە , بەڕێوەبەر یاخود سەرنووسەرکانیان تورکمان بوونە ((**تاريخ الصحافه التركمانية في - كركوك - حبيب الهرمزي- http://www.alturkmani.com/makalaat12.htm)**. ئەمە لە کاتێکدا لە بەسرە تورکمان بوونی نییە .

دەرچوونی ڕۆژنامە بە زمانی تورکی , لە سەردەمی عوسمانییەکان بە بەڵگەی تورکمان بوونی شاری کەرکوک دەزانن , لە کاتێکدا لە ڕاستیدا زمانی تورکی زمانی دەوڵەت و زمانی فەرمی کارگێڕی و خوێندن بووە , لە بەسرە لە کۆی **16** ڕۆژنامە **12**ی سەرنوسەرەکانی تورکمان بووەو بە تورکی و عەرەبی دەرچوونە ((ڕۆژنامەی بەصرە لە بەرواری **1899** لە شاری بەصرە دەرەچوو بە زمانی تورکی و عەرەبی **(توثيق بدايات الصحافة العراقية في العهد العثماني - نصرت المردان** - ئەنتەرنێت) .

بە هەمان شێوە ڕۆژنامەکانی((**الآتي , مرقعة الهندي , الفيض الجديد, التاج, البصرة الفيحاء, الرشاد, الدستور, صدى الدستور الايقاض و اضهار الحق (توثيق بدايات الصحافة العراقية في العهد العثماني - نصرت المردان** - ئەنتەرنێت) .

ئەگەر ڕۆژنامە لە بەغداو بەصرە و بە زمانی تورکی دەربچێت , ئەوا لە کەرکوک و موصڵ , زەمینەی دەرکردنی ڕۆژنامە بە زمانی تورکی زۆر لە بارتر بووە , بەهۆی بەر بڵاوی بەکارهێنانی زمانی تورکمانی لە کەرکوک , بوونی ژمارەیەکی زۆر تورکمان لە شارەکە .

ئەمەی خوارەوەش ناوی ئەو ڕۆژنامانەیە لە کەرکووک دەرچوونە :

((**حوادث** یەکەم ڕۆژنامە بوو بە زمانی تورکی عوسمانی لە کەرکووک دەرچوو , تاکو ساڵی **1918** درێژەی کێشا , ئاژانس لە **1911 و معارف** لە **1913 و كوكب معارف** لە **1915** بەزمانی تورکی عوسمانی لە کەرکوک دەرچوونە . قۆناغی دووەم دوای داگیرکردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە , **نجمة** لە **1918** بە زمانی عەرەبی و **تجدد** لە **1920** بە زمانی تورکمانی چوار ژمارەی لێ دەرچوو , کەرکوک ڕۆژنامەی شارەوانی کەرکووک لە ساڵی **1926** بە زمانی تورکمانی دەریکرد ,ساڵی پێنجەم بەشی کوردی بۆ زیادکرا لە ساڵی **1930** , **صدى الشباب** بە زمانی عەرەبی لە ساڵی **1932** ,ئایلەری لە ساڵی **1935** بە تورکمانی , باسەڕە یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە ساڵی **1942** , شیلان بە کوردی لە **1942** , چەمچەماڵ لە **1946** بە کوردی , دەنگی داس لە **1949** بە کوردی ,**الوحدة** بە عەرەبی لە **1949** ... (کەرکوک ژمارە **24**–بەهاری **2005–صحافة كركوك –صباح البازركان –ص185**)